

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

на тема **„КЕРАМИЧНИТЕ КОМПЛЕКСИ ОТ ФИНАЛА НА ХАЛКОЛИТА В РОДОПИТЕ И ДОЛИНАТА НА Р. МЕСТА“**

на **НАДЕЖДА ГЕОРГИЕВА ТОДОРОВА**, докторант на катедра „Археология“, Исторически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“

от доц. д-р Петя Георгиева

Дисертацията е представена в две части – текст и приложения. И двете части са значителни по обем – текстът с библиографията, така, както са форматирани, са поместени на 306 страници, които са вероятно около 500 стандартни страници, а приложенията са общо 234 (снимки, рисунки, карти, описания).

Във *Въведението* са представени целите и задачите, структурата, методиката, терминологията, хронологическия и териториален обхват, както и кратък преглед на проучванията в дефинирания в заглавието район.

Първото, което смущава, е дефинираният в заглавието териториален обхват. Липсва каквато и да било обосновка за това, а и запознавайки се с работата, читателят не може да я открие сам. Родопите и поречието на Места през халколита са части от териториите на две различни култури – Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца-Бубани Хум. Не е обяснено защо са събрани в едно. Би могло да се приеме, че изследването цели представянето им с материали от обекти, които са за първи път обработени и представени, защото са били достъпни на авторката и други няма, но от следващите глави и приложенията се вижда, че това не е така. В изследването са включени и материалите от Созопол (Черноморски район), Нова Надежда (Тракия), Деветашка пещера (Северозападна България), Дикили Таш (Драма, Струмски район), които са не по-малко, не по-лошо представени и не по-малко информативни.

Хронологическият обхват на изследването е също нещо, което не става ясно от заглавието. За това във *Въведението* е направен опит да се обясни за кой период или за кои периоди става дума. Реално става дума за късния енеолит и преходния период от енеолита към бронзовата епоха. За двата разглеждани културни района от късния енеолит, части от които са Родопите и долината на Места, има доста изследвания, в това число и няколко специализирани изследвания на керамиката, в това число напълно публикувани. Не може да се каже същото за Преходния период от енеолита към бронзовата епоха. На практика тъкмо този период е цел на изследването. Авторката пише: „Хронологическите рамки на изследването обхващат времето на най-късните фази в развитието на халколитните култури на Балканите. В публикациите, посветени на този период, често са използвани различни термини за неговото обозначаване – Преходен период, ранна фаза на преходния период, финален енеолит, пост-енеолит.“ По-нататък в изследването се казва, че хронологически разглеждания от нея период включва и „протобронзовия етап“.

Действително, в литературата са изказвани разнообразни мнения и са давани различни предложения за наименованието и същността на този период. От гледна точка на съвременните ни познания някои от тях звучат откривателски, други просто грешно. Това е време на големи трансформации и сме много далеч от възможността да направим ясна и добре мотивирана реконструкция на събитията. В българската

литература по праистория този период от няколкостотин години дълго време не е бил забелязван. За първи път Х. Тодорова го забелязва, дефинира, дотолкова, доколкото има някаква информация за него и нарича *преходен период от енеолита към бронзовата епоха*. Като имам предвид, че при създаването на общата периодизация на праисторията по епохи, за разграничаването на епохите, като основен признак се използва технологичната характеристика на водещите за епохата оръдия (каменни, медни и т.н.) предложеният термин *преходен период* е най-подходящ, тъй като не е ясно какви са характеристиките на металургията, а дотолкова, доколкото има информация за тях, те са точно такива – преходни. Името не е чак толкова важно, но непрекъснатото пренаименоване на наименовани вече явления не ги изяснява, а води до обърквания.

Докторантката е решила да включи в един период етап от третата фаза и четвъртата фаза на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI, някаква част от развитието на култура Криводол-Сълкуца-Бубани Хум и въпросния преходен период и да ги назове общо *финален енеолит*. Тя очевидно съзнава колко неудачно е това, както и доколко обърквания води, тъй като нарича материалите и явленията, свързвани с културите Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца-Бубани Хум, класически финален енеолит, а следващите ги – само финален. При такъв подход е редно да има сериозна аргументация, както и сериозен преглед на литературата по темата, каквито напълно отсъстват.

Историографският преглед е желателен за всяко изследване по история и археология и задължителен за дисертации. Той е нужен както за да се отчете какво е направено до времето на дисертационното изследване, така и за да се открият приносите на новия труд. Подобен преглед не бива да се свежда до бележки под линия, в които е цитирана значителна част от иначе огромната библиография на дисертацията.

В края на *Въведението* е включена една част „Проучванията на халколита в Родопите и долината на Места“, която би било редно да бъде отделена като самостоятелна глава, представяща именно прегледа на проучванията. Тъй като това не е краеведческо изследване, ограничено от територията на която е допуснат изследователя, е редно в историографския преглед да бъде включена и цялата проблематика за периода, представена хронологически и тематично. Обръщам внимание на това, тъй като това не е случайно пропусната част в изследването – още при първото обсъждане отбелязах този пропуск.

В първата глава са представени обектите от разглеждания период от долината на Места и Родопите. Те са представени много подробно и сравнително коректно. Искам да обърна внимание на факта, че когато една от целите на изследването е да се направи периодизация, основана на анализ на керамика, е добре да се гледа с по-голяма доза предпазливост на материалите от обекти, за които очевидно няма ясни стратиграфски данни, както и данни за сигурни затворени комплекси. Тук са включени и обектите от района на Драма, които де факто не са в района на Места, а по приток на Струма, а също и от остров Тасос, който съвсем не е край Места. За всички обекти са представени и известните дати ^{14}C със своята калибрация. Следват обектите от Родопите. Към тях е включен и обект Нова Надежда, който географски попада в Тракия и е на брега на река Марица, но очевидно е много важен за изследването. Прави добро впечатление, че са събрани всички налични сведения за тези обекти, което само по себе си е сериозен принос и една чудесна основа за бъдещи изследвания.

Във втората глава е представена методиката. Тя е представена твърде подробно и не знам доколко има смисъл от нея. Съображенията, които са изложени по отношение на технологията например, са правилни, но те не могат да бъдат прилагани безусловно във всички случаи. Например, безсмислено е да се описва признакът цвят в случаи, в

които не сме сигурни дали фрагментите, които описваме, не произхождат от вторично горяла среда. В случаите, когато сме сигурни, че те са вторично горели, подобни описания са напълно безсмислени. Прецизността, с която са описвани опоснителите, е впечатляваща, но огромният брой фрагменти, цитирани като обработени (15000), предполага, че тези данни са отчетени по-скоро „по усет“, отколкото на базата на 15000 измервания, както сподели и на едно от обсъжданията докторантката. Предложената в тази глава класификация на формите е направена общо за целия район, без да се следва културно разграничаване. Класификацията на украсата също е направена подробно от технологична гледна точка. Отбелязано е, че са прилагани различни технологични процедури при орнаментацията на съдовете с графит, което е довело до различни ефекти и различно качество, но това не е доказано. Подобно твърдение е интересно като предположение.

Третата глава е посветена на характеристиките на керамичните комплекси. Тук обектите са разделени на нива: основни, обекти от второ ниво и обекти от трето ниво. Керамиката от всеки от тези обекти е представена отделно, съответно с всичките ѝ характеристики: технология, форми, украса. Към основните обекти са отнесени Илинден, Долно Дряново и Татул. Към обектите от второ ниво са отнесени Дикили Таш, Мара-Агити, Кастри Теологос, Пчеларово, Перперикон и Нова Надежда. Към обектите от трето ниво са отнесени обекти, от които има по-малко материали. Прави впечатление, че подзаглавията на тази глава, така, както са дадени в съдържанието в началото на текстовата част, се различават от подзаглавията, които се появяват в самия текст. Възможно е тук да се крие някаква идея, която аз не мога да различа, но е възможно просто да е резултат от недоглеждане. Например в съдържанието е написано: „Глава III.3. Обекти от трето ниво ... 165“. На стр. 165 има заглавие: „III.3.1. Керамика от обектите, разположени в най-западната част на Родопите и водосборния басейн на река Места“.

Последната, четвърта глава е посветена на сравнителния анализ. Тук анализът не е по обекти или по групи обекти, а по отделни признаци: орнаментални техники, видове орнамент, форми и т.н., като използваните за сравнението материали са от много широк географски ареал. Обобщенията са направени след анализа на всеки един от тези признаци – например обобщение за каните, обобщение за чашите и т.н. Тази глава е много тежка за четене и възприемане, тъй като комплексите, дотолкова, доколкото съществуват такива, са разкъсани и отделните им елементи са разгледани самостоятелно. По-удачно би било да се направи този сравнителен анализ при представянето на керамиката от отделните обекти, за да не се загубва връзката между тях. Резултатът от този сравнителен анализ е определянето на хронологически групи. В последната част на тази глава е направено пълно обобщение на анализа на хронологическите групи и техните паралели в съседни райони. На базата на това са изведени хронологически хоризонти, които включват „синхронни или хронологически близки обекти/явления, обединени от общи типологически и стилистични белези на керамиката и близките стойности на получените радиовъглеродни дати“ (стр. 263). В началото на тази част е отбелязано, че четирите изведени хронологически хоризонта са близки до изведените от Я. Бояджиев на базата на данните за абсолютната хронология, както и до предложената от П. Георгиева (т.е. от мене) релативна хронология на най-късните етапи от развитието на халколитните култури. В тази част се съдържа есенцията на изводите, направени от всички анализи, включени в изследването.

В първи хронологически хоризонт, за чиято продължителност са отредени сто години, са включени обекти като Пиетреле, Султана, Козарева (предполагам Козарева могила), Старозагорски бани (предполагам Старозагорски минерални бани), Рупките-

Калето и вероятно Долнослав, Русе, Наводари и Хотница, а от района на Криводол-Сълкуца – Галатин, Криводол, Негованци и други. Тук в описанията на особените белези на керамиката от този период се посочва, че „за първи път са засвидетелствани връзаните линии, нанесени с гребеновиден инструмент“ (стр. 264). Керамиката на значителна част от тези обекти е обработвана и публикувана от мене и няма данни за връзани линии, нанесени с гребеновиден инструмент. Това е белег, който се появява по-късно. Също като характеристика на този период или хоризонт е посочена псевдошнурова техника. Такова нещо също няма. Думата шнур като термин за описание на орнаменти при керамиката се използва със съвсем конкретно значение. Използването ѝ за някакъв друг вид орнаменти, каквито може би авторката има предвид, води само до обърквания.

Към втория хронологически хоризонт са отнесени обекти, разглеждани в дисертацията, като Илинден-Клисура и Долно Дряново-Градище. Като синхронен обект е посочен и Созопол. Тук авторката, за разлика от предишния хронологически хоризонт, дискутира най-вече материалите, които самата тя е изследвала, което е по-разумно. Тя приема, че към този хоризонт се отнасят също Шуплевац, Ваксево-Скалето и Ребърково. Тя отбелязва, че характеристиките на този хронологически хоризонт представляват директно продължение на халколитните традиции, нещо, което съм писала и отбелязвала неведнъж и приемам напълно, поне що се отнася до района на култура Криводол-Сълкуца и селищата южно от Стара планина в района на Тракия и Родопите. Същото обаче не може да се твърди за района на култура Чернавода I-Певец, район, за който не става дума в текста, посветен на този хронологически хоризонт.

В хронологически хоризонт III, чиято продължителност е двеста години, са включени обектите Ягодина I-II, Перперикон, Харамийска дупка и други. Този хоризонт явно е отделен най-вече по дати, а не по керамика, тъй като към него са отнесени и Езеро-Кале, Телиш IV и Галатин-Чуката.

Последният хоризонт, IV, според докторантката е представен също в Ягодинска пещера, от което би трябвало да се заключи, че там има поне три доста продължителни етапа на обитаване. Към този хоризонт също са отнесени вероятно ранните фази на култура Болераз и късните фази на Бодрогкерестур В – Хуняди-халом и културите от шайбенхенкел-хоризонта. Тези синхронизации явно също са резултат само на откриване на дати с еднакви стойности, тъй като никъде не са коментирани особеностите на керамиката. Към тях съм склонна да се отнасям със значителна доза скептицизъм.

В заключението е направен опит за обобщаване на направеното в дисертационния труд, без да се повтарят основните изводи и без да се посочват изрично приносните елементи на труда.

Приложенията към изследването са изработени изключително добре и старателно. Включени са, предполагам, всички керамични фрагменти, които биха могли да носят информация нарисувани. Свършена е огромна работа по обработката на тези материали, резултатите от която за съжаление не са използвани напълно в изследването. На практика тук са представени всички обекти от преходния период на юг от Стара планина и това се прави за първи път. Не става ясно защо в заглавието е ограничен този географски район, след като в изложението това ограничение не е следвано. За да се мотивира по някакъв начин заглавието, обектите са разделени на основни и второстепенни, на обекти от различни нива - класификация, която е напълно безсмислена и ненужна.

Надежда Годорова е зачислена като докторант на свободна докторантура преди няколко месеца, на практика с почти готова дисертация. Положила е успешно

кандидатския минимум. Има нужния брой публикации по темата. Фактически разглежданата тема е дисертабилна, но различна от обявената в заглавието.

За мене четенето на този труд и писането на рецензията бяха доста тежко и неприятно занимание, тъй като, от една страна, имаме една отлично свършена трудоемка задача по обработката на керамиката, издирването на описанията на обектите и демонстрация на отлично познаване на литературата по темата, а от друга – пълно несъответствие между обявената в заглавието тема, обработените материали и съдържанието и на работата.

Въпреки посочените положителни страни на изследването смятам, че за представения дисертационен труд на Надежда Георгиева Тодорова не следва да се даде образователната и научна степен "доктор" без основна преработка.

Доц. д-р Петя Георгиева